

معرفی یک نسخه خطی از دیوان غرائب الصغر علیشیر نوایی و تحلیل مؤلفه‌های تذهیب آن (با عطف به افتتاحیه و ترقیمه)

مرضیه جعفرپور^{۱*}

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد هنر اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

*نویسنده مسئول: m_jafarpour@yahoo.com

خلاصه

عظمت خراسان بزرگ در سده نهم و دهم هجری و مقام ارجمند علمی، ادبی، هنری و سیاسی هرات کهن، بسیاری از شاعران، عالمان و هنرمندان را به سوی خود کشاند. مراکز خوشنویسی هرات از محافل بود که در آن فضلان، با انگیزه‌های اعتقادی و فرهنگی، طلباً به جهت تعلیم خط و مواضع آموزشی و برخی به قصد معیشت، به استنساخ مؤلفات مشغول شدند. اما شبکه نسخه‌نویسی درباری، سهم والاتری در تولید و انتشار نسخ خطی ممتاز تیموری ایفا کرد. غرائب الصغر، از دواوین ترکی علیشیر نوایی است که در طول تاریخ، بارها کتابت و آذین‌بندی شده‌است.

بر همین اساس، هدف این مقاله، معرفی و تبیین شاخصه‌های بصری و تحلیل فنی-هنری عناصر تذهیب غرائب الصغر (نسخه کاخ باکینگهام) است. این امر با رویکردی سبک‌شناختی، بر پایه روش توصیفی-تحلیلی و از طریق مطالعات اسنادی میسر می‌شود. بدین‌سان که پس از معرفی نسخه نامبرده، به توصیف ساختاری عناصر بصری و سپس به تحلیل آرایه‌های آن -با سه معیار رنگ، نقشمایه و ترکیب‌بندی- پرداخته خواهد شد. در نهایت با عنایت به پاسخ این پرسش که شاخصه‌های بصری این نسخه از غرائب الصغر کدام‌اند و ویژگی‌های آرایه‌های تذهیب آن چیست؟ نتیجه‌گیری صورت می‌پذیرد.

در پی یافتن پاسخ پرسش فوق و هدف پژوهش، یافته‌ها بیانگر آن است که آرایه‌های تذهیب این دیوان، در بستر کتیبه‌ها و قاب‌های صفحات افتتاحیه و انجامه، چند خصیصه برجسته دارند: ترکیب‌بندی بر پایه انواع گردش بندهای حلزونی (اسپیرال) شامل اسلیمی -با الهام از اسلیمی‌های مغولی- و ختایی، بهره‌جویی از عناصر ختایی در راستای نگاه طبیعت‌گرایانه تیموریان، و غلبه دو رنگ طلایی و لاجوردی بر صفحه.

کلمات کلیدی: خراسان بزرگ، هرات، کتاب‌آرایی، تذهیب، امیر علیشیر نوایی، دیوان غرائب الصغر.

^۱ Corresponding author: Jafarpour, Marzieh. Master of Arts, Art university of Isfahan, Isfahan, Iran.

نقش خراسان در شکوفایی شعر معاصر ایرانی

مقدمه

هرات، از شهرهای مغول زده خراسان بود که تیمورزادگان، تتمه آن را احیاء و آباد کردند. ایشان، از مروّجان علم و هنر بودند و هم خود را صرف احضار و تحبیب ارباب حرف و صنایع نمودند. از جمله سلطان حسین میرزا بایقرا و وزیر فرهیخته و خردمندش امیر علیشیر نوایی، -که به اتفاق در سرودن شعر حذاقت تمام داشتند- شاعران به را شعر سرایی، و هنرمندان را به استنساخ اشعار و آرایش آن‌ها تشویق و ترغیب کردند. این حمایت، دستاوردهای بزرگی در کتابخانه‌های عظیم سلطنتی در پی داشت که به اعتلای فنون مختلف کتاب‌سازی و کتاب‌آرایی منتج شد. گواه این ادعا، تعدّد و در عین حال نفاست نسخ خطی بازمانده از این دوران است که هر یک به سهم خود، نمونه‌هایی مهم و ارزشمند در تاریخ هنر خراسان بزرگ محسوب می‌شوند.

تمایل به آرایش مکتوبات، مسئله‌ای است که قدمت آن به ادوار پیش از اسلام باز می‌گردد. لیکن شأن قلم و کتابت در نگرش مسلمانان، به طور قطع در شکوفایی آن نقش بسیاری داشته و اعتبار مضاعفی به آن بخشیده‌است. تا جایی که با وجود تحدید تصویرگری در اسلام، تزئین نسخ علمی و ادبی به موازات نسخه‌نویسی و نسخه‌آرایی کتب مذهبی پیش رفت. در واقع خوشنویسی، از آن‌جا که بر محوریت کلام وحی اتکا دارد، در قامت مهم‌ترین هنر اسلامی مطرح گشت. این مسئله باعث شد تا فنون مختلف کتاب‌آرایی نیز در کنار خوشنویسی تجلی و رشد یابند. در زمره این هنرها، تذهیب بود که با نمایش باشکوهی از نقوش ظریف و درهم تنیده دو بعدی و انتزاعی، متقابلاً اسباب ترقی کتابت گشت. این هنر تحت تأثیر عوامل مختلف در هر دوره، به شیوه‌ای خاص در مجلدات ظاهر شد و مکاتب مختلف تذهیب، از پی آن پدید آمد. در این میان تذهیب تیموری (هرات) به حدی از بلوغ و پختگی رسید که آن را از اعصار طلایی تذهیب به شمار آورده‌اند. یکی از نسخه‌های مذهب مکتب هرات تیموری، **دیوان غرائب الصغر** از سروده‌های ترکی علیشیر نوایی است که از منظر حسن تزئینات کتاب‌آرایی، به‌ویژه مؤلفه‌های تذهیب، شایسته و بایسته بررسی به نظر می‌رسد.

بر همین مبنا پژوهش حاضر با هدف معرفی، تبیین شاخصه‌های بصری و تحلیل فنی-هنری عناصر تذهیب نسخه خطی غرائب الصغر (نسخه موجود در کاخ باکینگهام -بریتانیا)، در پی پاسخگویی به این پرسش است که شاخصه‌های بصری این نسخه خطی از غرائب الصغر کدام‌اند و ویژگی‌های آرایه‌های تذهیب آن چیست؟ پاسخ به این پرسش‌ها از آن جهت حائز اهمیت است که به درک وجوه زیباشناختی آرایه‌های تزئینی و شناسایی ارزش‌های بصری نسخ خطی غیرمذهبی -به‌ویژه اشعار علیشیر نوایی- در مکتب تذهیب هرات تیموری منجر می‌شود که تاکنون کمتر به آن‌ها پرداخته شده‌است. از سویی دیگر شناسایی این خصایص از آن جهت ضروری است که می‌تواند سرآغاز چشم‌انداز و جریانی در حوزه پژوهش آرایه‌های بصری دواوین اشعار و به طور خاص آثار علیشیر نوایی باشد.

پیشینه پژوهش

شرح احوال و آثار علی‌شیر نوایی، پیش‌تر در مرقومات نگارندگان هم‌دوره او چون تذکره الشعرا (۱۳۸۲) تألیف دولت‌شاه سمرقندی، تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد البشر (۱۳۸۰) اثر خواند میر، بدایع الوقایع (۱۳۴۹) از محمود واصفی، و تذکره‌های متأخر -که پس از مرگ او به طبع رسیده- مانند تذکره تحفه سامی (۱۳۸۹) نوشته سام میرزای صفوی به تفصیل بیان شده‌است. آثار معاصر نیز بر پایه همین مستندات گردآوری شده که از این دست می‌توان به مقدمه کتاب مجالس‌النفایس (۱۳۲۳) نوشته حکمت و کتاب امیر علیشیر نوایی (فانی) (۱۳۴۶) به قلم واحدی جوزجانی اشاره کرد.

نقش خراساد شکوفای معماری ایرانی اسلامی

در میان پژوهش‌های غیر فارسی در این زمینه نیز اثر Sirojiddinov (۲۰۱۸) به نام Amir Ali shir Navai The great و رساله دکتری Alpay (۱۹۶۵) با عنوان Ali shir Nevainin birinci divan Garāib üs Sıgar İst قابل توجه است. مسلماً تألیفات مذکور، دربرگیرنده همه جوانب مصحف نوایی نیستند و از دیدگاه ادبی و تاریخی صرفاً به گونه، قالب و مضامین اشعار وی پرداخته‌اند. از سوی دیگر، پژوهش‌های گسترده‌ای در حوزه زیبایی‌شناسی نسخ خطی متعلق به دوره تیموری صورت گرفته‌است. همچون همایشی که به کوشش انجمن نسخ فارسی (PMA) دانشگاه پرینستون آمریکا^۱ برگزار شد و طی آن متخصصان، به موضوعاتی از قبیل کتاب‌آرایی و کتابسازی در کتابخانه-کارگاه سلطنتی بایسنقر میرزا، ماهیت آن در مواجهه با هنر چینی، و تذهیب تیموری به عنوان هنر پیشرو در کتاب‌آرایی تیموری پرداختند. اما در خصوص غرائب‌الصغر، پژوهشگرانی چون Seyller (۲۰۰۹) در Pearls of the Parrot of India، دیوان مذکور را از منظر نقاشی‌های هندی-مغولی‌اش مورد بحث قرار داده و (۱۹۹۲) Manuscripts of the Middle East به‌عنوان یکی از آثار خطی آسیایی، نیم‌نگاهی به این نسخه خطی انداخته‌است. در همه این کتاب‌ها و آثار مشابه، تنها به اشاره‌ای مختصر به این نسخه بسنده شده و تاکنون مطالعه‌ای درخور، در بستر مؤلفه‌های تزئینی آن، صورت نپذیرفته‌است. در سایر پژوهش‌های مرتبط با نسخ خطی روزگار تیموریان نیز، عمده توجه پژوهشگران، معطوف به قرآن‌های این دوره بوده و سهم اندک تحلیل‌های فنی و هنری آثار غیرمذهبی، از جمله دواوین شعر، به خصوص در مورد سروده‌های نوایی هروی احساس می‌شود. از این رو، پژوهش حاضر بر آن است تا ویژگی‌های شاخص بصری این نسخه نفیس را توصیف و سپس تحلیل کند.

روش پژوهش

این مقاله با کاربست رویکردی سبک‌شناختی و بر پایه روش توصیفی-تحلیلی در نظر دارد یک نسخه خطی از اشعار نظام‌الدین امیر علیشیر نوایی را معرفی، توصیف و تحلیل کند. این نسخه با عنوان غرائب‌الصغر، در سده دهم هجری قمری توسط سلطنتی مشهدی در دارالسلطنه هرات استنتاج شده و امروزه با شماره سند ۱۰۰۵۰۳۳ RCIN در مجموعه سلطنتی بریتانیا صیانت می‌شود. در روند تحلیلی این پژوهش، ابتدا نسخه مذکور معرفی شده سپس به توصیف ساختاری عناصر بصری اوراق آن -به طور ویژه آرایه‌های تذهیب- پرداخته خواهد شد. در گام بعدی، با عطف به عناصر کتاب‌آرایی، آرایه‌های تزئینی به تفکیک سه شاخص رنگ، نقشمایه و ترکیب‌بندی تحلیل می‌شوند. (نمودار ۱) لازم به ذکر است که اطلاعات مربوطه از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و رجوع به پایگاه‌های اینترنتی میسر گشته‌است.

نمودار ۱ - روند تحلیلی عناصر بصری (تذهیب) دیوان غرائب‌الصغر. نگارنده

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۱. تذهیب هرات تیموری

تذهیب از لحاظ لغوی به معنای «زر اندود کردن یا زرنگاری کردن» و در اصطلاح نسخه‌آرایی «نقوش منظمی است که با آب طلا کشیده شود» (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۵۹۴). این نقوش گیاهی و هندسی، یکی از ارکان بنیادین کتاب‌آرایی محسوب می‌شوند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵، ۵۸۵۱). رنگ‌های پایه تذهیب در مقام نخست طلایی و در مقام دوم لاجوردی است. برخی متفکران سنت‌گرا از جمله **مارتین لینگز** (ابوبکر سراج‌الدین)، انتخاب و استعمال این رنگ‌ها را دارای بار نمادین و آغشته به مفاهیم معنوی می‌دانند. به زعم وی اصلی‌ترین عنصر تذهیب، یعنی طلا، همچون وجهی از تالو خورشید و نمادی از روح است. آبی، رنگ لایتناهی، بی‌کرانی و نماد آسمان است. این دو، به رغم ماهیت نمادین خود، در کنار یکدیگر از چنان تضادی برخوردارند که در عین حال تأثیر یکدیگر را نیز تشدید می‌کنند (لینگز، ۱۳۷۷، ۷۶-۷۷).

در تذهیب تیموری، همچنان زر و لاجورد در مرتبه اول قرار داشتند و در جوار آن، دیگر رنگ‌ها مثل سبز، شنگرف، سفید، و آبی نیز متداول شد (اتینگهاوزن، ۱۳۸۷، ۲۲۵۲). اما از حیث طراحی نقوش، دوره گذاری از نقشمایه‌های درشت و باشکوه مغولی به نقشمایه‌های ظریف و پیچیده تلقی می‌شود (لینگز، ۱۳۷۷، ۱۷۱). در اغلب این موتیف‌ها، گرایش به طراحی طبیعت‌گرایانه بسیار مشهود است (اتینگهاوزن، ۱۳۸۷، ۲۲۵۱). به دنبال تحوّل در تذهیب، تعداد تذهیب‌کاران شناخته‌شده نسبت به ادوار پیشین افزایش یافت و از جایگاه والایی برخوردار شد. **سیمی نیشابوری، حاجی محمد، نصرالدین محمد، یاری و بهزاد** از جمله مذهب‌ان نامدار این دوره بودند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵، ۵۸۵۱).

۲. امیر علیشیر نوایی

علیشیر بن غیاث‌الدین کیچکنه بخشی^۲ مشهور به نظام‌الدین امیر علیشیر نوایی هروی (۹۰۶-۸۴۴ هـ.ق)، از نخبگان ترک‌تبار دوره تیموری، مشاور اصلی **حسین بایقرا** و هم‌درس و برادر رضاعی او بود (واحدی جوزجانی، ۱۳۴۶، ۲۲-۱). نیای او، زمانی دراز از ملازمان حکام تیموری بودند و خود نیز از کودکی در خراسان به خدمت **ابوالقاسم بابر** درآمد. پس از مرگ ابوالقاسم بابر به دنبال تحصیل رفت و در شهرهای مشهد، هرات و سمرقند اقامت گزید (میرخواند، ۱۳۳۹، ۴۱؛ خواندمیر، ۱۳۷۴، ۲۰۴-۲۰۳)، تا اینکه در سال ۸۷۳ هجری قمری در پیشگاه سلطان حسین میرزا بایقرا حاضر شد و به نزدیک‌ترین دوست و مصاحب او بدل گشت. آغاز محبت و رابطه بین این دو را -به رغم وجود اختلاف دودمانی در مکتب‌خانه- همدرسی و همشیری ایشان از دوران طفولیت نقل کرده‌اند (بابر، ۱۳۰۸، ۱۰۸).

امیر علیشیر نوایی علاوه بر وجهه برجسته نظامی و سیاسی‌اش در قامت وزیری کاردان، اغلب تدابیر و اقداماتش صبغه فرهنگی و عمرانی داشت، تا جایی که حتی گاه در هجویه‌ها نیز مورد تمسخر قرار می‌گرفت^۳ (فرهانی منفرد، ۱۳۸۲، ۱۷۷). قرائن تاریخی، تأسیس بیش از سیصد بنا در منطقه خراسان بزرگ، از جمله مزار شیخ فریدالدین عطار در نیشابور، ایوان جنوبی صحن عتیق مقبره حضرت رضا علیه‌السلام در مشهد و بقعه امیر قاسم الانوار در خرگرد را به دستور و حمایت او گواه می‌دهند (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲، ۵۰۶-۵۰۵). او، هم حامی علم و فن بود، هم قدردان شعر و سخن. خود نیز ذوللسانین بود و به ترکی جغتایی با تخلص **نوایی**، و به فارسی (دری) با تخلص **فانی** شعر می‌سرود. از مکتوبات منشور و منظوم وی می‌توان به **رساله میزان‌الاوزان**، **رساله عروضیه**، **اربعین منظوم**، **خمسه‌المتحیرین**، **مجالس‌النفائس**، **خمسه**، **تاریخ ملوک عجم** و **دیوان اشعار** اشاره کرد (واحدی جوزجانی، ۱۳۴۶، ۱۰۲-۷۴). در این میان **غرائب‌الصغر** (اولین مجموعه از دیوان چهارگانه ترکی او به نام **خزائن المعانی**)، در طول تاریخ بارها در کتابخانه-کارگاه‌های سلطنتی به زیور طبع آراسته و به فنون مختلف کتاب‌آرایی مزین شد.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۳. غرائب الصغر

غرائب الصغر (یا غرائب النوائب)، یکی از چهار دیوان^۴ ترکی میر نظام‌الدین علیشیر است. این دیوان مشتمل بر ششصد و پنجاه غزل، یک مستزاد، سه مخمس، یک مسدس، یک ترجیع بند، یک مثنوی (۱۴۸ بیت)، پنجاه قطعه و صد و سی و سه رباعی است. اشعار این مجموعه، در اولین دوره زندگی نوایی، یعنی از هشت تا بیست سالگی سروده شده است (واحدی جوزجانی، ۱۳۴۶، ۷۵). این نسخه برای اولین بار در سنه ۸۷۰ هجری قمری توسط سلطانعلی مشهدی تحریر یافت که امروزه در انستیتو حمید سلیمان ازبکستان نگهداری می‌شود (محمدزاده صدیق، ۱۳۸۴، ۶۳).

نمونه حاضر، یکی دیگر از نسخ این دیوان است که تاریخ کتابت آن را بین ۱۵۱۰-۱۵۰۱ میلادی (۹۱۵-۹۰۶ هـ ق) تخمین زده‌اند، چرا که نخستین ورق از این کتاب -که بی‌شک شامل شناسنامه اثر بوده- موجود نیست و اطلاعات آخرین برگه آن -در سده‌های بعدی و عامدانه- با نقاشی پوشانده شده است. به علاوه، نگاره‌های این اثر در زیر نگاره‌های گورکانی پنهان شده‌اند که تنها گوشه‌هایی از آن مثل عمّامه‌ها و ابرهای چینی از میان رنگ‌های پوسته‌شده نقاشی‌های مغولی قابل رؤیت است. (شکل ۱) اعداد فارسی درج شده در صفحات نیز حاکی از آن است که تعداد اصلی نقاشی‌ها دوازده نگاره بوده که در حال حاضر فقط هشت نگاره در دسترس است که به اتفاق به هنرمندان مغول منتسب شده‌اند. این شواهد گویای سفر این نسخه به دربار مغولان هندوستان است. اما آنچه بر نسخه پژوهان بین و پیداست، راهیابی این کتاب به کتابخانه شیبانیان^۵ بخارا و سپس تصاحب آن توسط مظفرالدین بن نصرالله، امیر بخارا است. او در سال ۱۸۷۲ میلادی، این دیوان را به عنوان هدیه‌ای دیپلماتیک به ملکه ویکتوریا تقدیم کرد و ملکه نیز در ۱۸۷۲ آن را به کتابخانه سلطنتی باکینگهام لندن تحویل داد (Seyller, ۲۰۱۱, ۳۲۴-۳۳۵).

شکل ۱- بخشی از دیوان، پوشش عامدانه نگاره‌ها و یادداشت‌ها توسط دربار مغول هندوستان. ^۱ URL

آنچه از بررسی اوراق این دیوان دستگیر می‌شود، نام کاتب آن، سلطان‌علی مشهدی است که این نسخه را در هرات و به قلم نستعلیق بر روی کاغذ زرافشان به طبع رسانیده است. به جز نستعلیق، اقلام کوفی مشرقی و رقاع نیز در سایر صفحات این دیوان به چشم می‌خورد. اطلاعات این دیوان در (جدول ۱) مدون شده‌اند.

جدول ۱- معرفی نسخه خطی غرائب الصغر. نگارنده

مؤلف	زبان	هنرمندان	قلم	تاریخ / محل کتابت	محل نگهداری
علیشیر نوایی	ترکی جغتایی عربی	کاتب: سلطانعلی مشهدی تذهیب‌کار: نامعلوم ^۶	نستعلیق کوفی رقاع	دارالسلطنه هرات ۹۱۵-۹۰۶ هـ ق	مجموعه سلطنتی کاخ باکینگهام- لندن

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۴. شاخصه‌های ساختاری غرائب الصغر

شاخص‌ترین ویژگی بصری این نسخه از غرائب الصغر، صفحات افتتاحیه^۷ آن است. تزئینات حاشیه صفحه ترقیمه و نگاره‌ها، متأخر و متعلق به هنرمندان گورکانی است و طبعاً خارج از مبحث جستار حاضر است. به استثناء تذهیب جناحین کتیبه‌های بازبندی در صفحه ترقیمه، دیگر کتیبه‌ها در سراسر دیوان از تزئینات خاصی برخوردار نیستند^۸. بر همین اساس، در ادامه ویژگی‌های بصری این دیوان، با محوریت صفحات افتتاحیه و ترقیمه، بررسی خواهند شد.

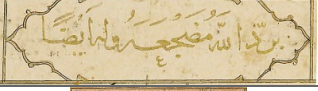
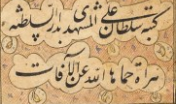
جدول ۲- معرفی اوراق مختلف دیوان غرائب الصغر. نگارنده

صفحه ترقیمه	نگاره‌ها	صفحه اشعار	صفحات افتتاحیه

۴-۱. قلم و کتابت

قلم نستعلیق، در عصر تیموری به اوج کمال خود رسید و سلطانه‌ی مشهده‌ی از نستعلیق‌نویسان تراز اول دربار حسین بایقرا محسوب می‌شد. بنابراین بدیهی است که قلم غالب این دیوان (در اشعار و ترقیمه)، نستعلیق به قلم سلطانه‌ی باشد (فضائی، ۱۳۶۲، ۴۶۲-۴۵۰). نیز در صفحات افتتاحیه، چهار کتیبه (دو کتیبه صدری و دو کتیبه ذیلی) به خط کوفی مشرقی مشجر مورق معقد^۹ استنتاج شده‌اند. این خط در سرلوحه‌ها و کتیبه‌های تیموری به قدری نازک نگارش می‌شد، که کم مانده بود خواننده نشود (لینگز، ۱۳۷۷، ۱۷۱). همه عناوین اشعار و یک سطر جمله دعایی در افتتاحیه نیز، به قلم رقاغ نوشته شده است. این قلم معمولاً در مکاتبات لطیف، داستان‌ها و حکایات به کار می‌رفته است (فضائی، ۱۳۶۲، ۲۷۴).

جدول ۳- انواع قلم به کار رفته در کتیبه‌های دیوان غرائب الصغر. نگارنده

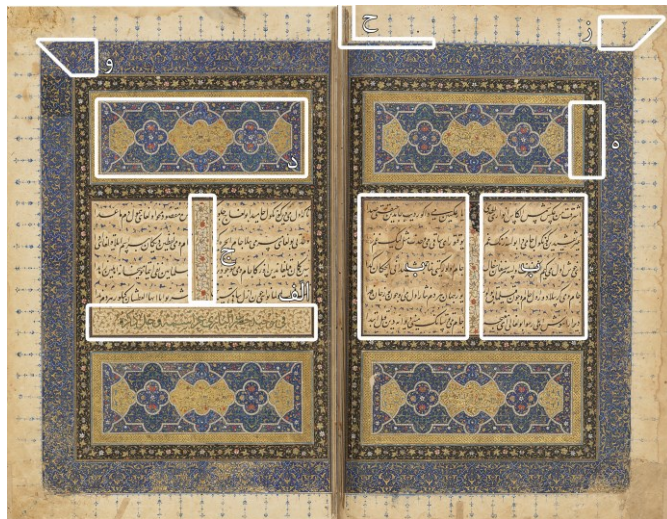
موضوع	قلم	محتوای کتیبه	تصویر کتیبه
افتتاحیه	کوفی مشرقی تزئینی (سفید محرر)	بسم الله الرحمن الرحيم، و الحمد لله الملك العظیم، الذي هو السميع العليم، -ناخوانا-	
افتتاحیه	رقاع الوان	فی توحید حضرت الباری عز اسمُه و جلّ ذکره	
کتیبه‌های بازبندی	رقاع زر	(عبارات دعایی در طلب رحمت برای نوایی)	
همه اشعار و ترقیمه	نستعلیق سیاه	کتبه سلطان علی المشهده‌ی بدار السلطنه هراه، حماها الله عن الآفات	

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۲-۴. کتیبه‌ها و سرلوح‌ها

چنان‌که شرح داده شد، در صفحه افتتاحیه این دیوان، سه قسم کتیبه به اqlام نستعلیق، کوفی و رقاع طبع شده‌اند. کتیبه رقاع به خط سبز محرر (الف) در ورق سمت چپ افتتاحیه و میان دو کتیبه کوفی و نستعلیق استقرار یافته‌است. پس‌زمینه این کتیبه، با گردش‌های زرین اسلیمی آذین‌بندی شده‌است. در کتیبه‌های میانی (ب)، ابیات شعر به‌وسیله دندان‌موشی محصور شده، و فاصله میان سطور را بندهای ظریف اسلیمی‌های لاجوردین پوشش داده‌اند. فضای حاصله میان دو ستون شعر -بین هر دو مصرع- (ج)، با حاشیه‌های مزین به انواع گل ختایی کار شده‌اند. چهار سرلوح کتیبه‌ای (د)، به صورت دو به دو و متقارن در دو موضع تحتانی و فوقانی صفحه قرار گرفته‌اند و به‌وسیله گره‌اندازی طلایی محدود شده‌اند. در حاشیه گره‌ها و تسمه‌اندازی‌ها نیز، یک حاشیه ختایی با زمینه مشکی (ه)، همه کتیبه‌ها را دربر گرفته‌است. حاشیه اصلی (و)، با قاب‌های اسلیمی به رنگ طلایی بر زمینه لاجوردی نقش بسته‌اند که به ساقه شرفه‌ها (ز) منتهی می‌شوند. در نهایت همه کتیبه‌ها و سرلوح‌ها با استفاده از جدول کشی و کمندانازی (ح) از پس‌زمینه کاغذ مجزا شده‌اند. (شکل ۲)

شکل ۲ - سرلوح و کتیبه‌های صفحات افتتاحیه. الف و ب: کتیبه، د: کتیبه سرلوحه، ج و ه: گره‌ها و حاشیه‌ها، و: واگیره حاشیه اصلی، ز: واگیره شرفه، ح: جدول و کمند. نگارنده

کتیبه‌های اشعار در سایر اوراق این دیوان، شامل قاب‌های بازوبندی به رنگ طلایی محرر با عباراتی در طلب غفران و آرامش برای روح نوایی هستند. (شکل ۳) همین مسئله نشان‌دهنده آن است که این نسخه سفارشی بعد از مرگ نوایی نوشته شده‌است.

شکل ۳ - کتیبه‌های بازوبندی. عبارات دعایی در طلب رحمت برای علیشیر نوایی، راست: بَرَدَ اللهُ مَضْجَعَهُ (= خداوند خوابگاه او را خنک گرداند). چپ: ادخله الله الجنة (= خداوند او را به بهشت وارد گرداند). نگارنده

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

چنانچه پیشتر اشاره شد، در ترقیمه، برخی تزئینات (ذیل رقم و حاشیه صفحه) در دربار گورکانیان مغول اضافه شده است. به استثناء آن، در این صفحه دو جفت کتیبه بازوبندی و الواح تزئینی تیموری دیده می‌شود. سه کتیبه بازوبندی (الف) بدون عنوان (محمول است عنوان‌ها نیز با رنگ طلایی مستور شده باشند) در این صفحه وجود دارد که دو سوی آن با آرایه‌های ختایی آراسته شده است. دیگر کتیبه‌های بازوبندی، کتیبه‌هایی حاوی شعر هستند (ب) که با دندان‌موشی از بقیه فضا منفک شده و با هاشور و اسلیمی‌های طلایی و لاجوردی محرر تزئین شده‌اند. در فاصله دو مصرع نیز شاخه‌های اسلیمی به چشم می‌خورند (ج) که احتمالاً روی بقایای تزئینات تیموری رسم شده‌اند. در طرفین رقم نیز دو نشان متقارن مزین به نقشمایه‌های اسلیمی و ختایی وجود دارد (د). جدول کشی‌ها (ه)، فضای عناصر ترقیمه را نسبت به یکدیگر و نسبت به حاشیه کاغذ مشخص کرده‌اند. (شکل ۴)

شکل ۴ - عناصر ترقیمه: کتیبه‌های بازوبندی، الواح و جدول کشی. نگارنده

۵. تحلیل آرایه‌های تذهیب دیوان غرائب الصغر

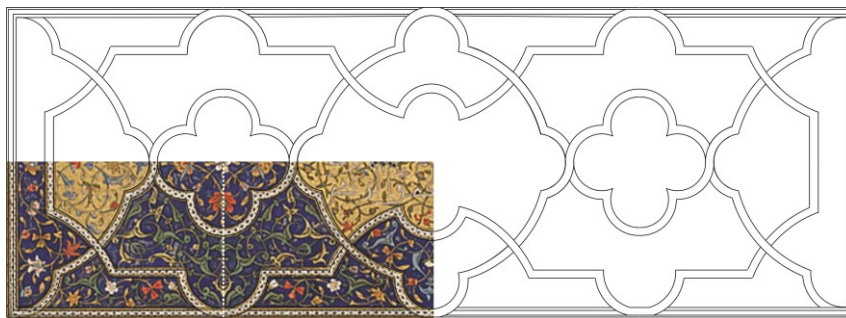
در میان صفحات این دیوان، غنی‌ترین تزئینات مختص به دو صفحه ابتدایی آن است. در ترقیمه نیز به استثناء تزئینات الحاقی، دو لوح در جوانب رقم، سه کتیبه بازوبندی و حاشیه اسلیمی میان دو ستون شعر شایان بررسی هستند. بنابراین، آرایه‌های تذهیب در دو صفحه منتخب این دیوان - افتتاحیه و ترقیمه - بر اساس سه معیار ترکیب‌بندی، نقشمایه و رنگ بررسی خواهند شد.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۵-۱. ترکیب‌بندی

مهم‌ترین و پیچیده‌ترین ترکیب‌بندی این دیوان، مربوط به سرلوحه‌های کتیبه‌ای دو صفحه افتتاحیه است. این سرلوحه‌ها فاقد هر نوع تاج یا قوس‌های محراب‌گونه هستند و به همین جهت آن‌ها را سرلوح کتیبه‌ای می‌نامیم. (شکل ۵) کلیت این ترکیب‌بندی، بر پایه نقوش درهم تنیده مدور چندپر است که قاب‌های منفک متعددی به وجود آورده است. این قاب‌ها با گردش‌های اسلیمی، بندهای ختایی و ترکیبی از این دو آذین‌بندی شده‌اند.

شکل ۵ - واگیره و ترکیب‌بندی سرلوح کتیبه‌ای صفحه افتتاحیه. نگارنده

برخلاف سرلوح کتیبه‌ای، در سایر ترکیب‌بندی‌های این دیوان، فضا، چهارگوش‌های عمودی یا افقی هستند. این فضاها گاه، با تسمه‌اندازی و یا گره‌سازی‌های مختلف تزئین شده‌اند. در غیر این صورت، عناصر اسلیمی یا ختایی روی بندهای حلزونی مستقر شده، که تنوع قرارگیری این بندها، ترکیب‌بندی‌های مختلفی را به وجود آورده‌است. در بعضی ترکیب‌ها مانند حاشیه اصلی و حاشیه برخی کتیبه‌های بازوبندی، آرایه‌های اسلیمی و ختایی روی گردش حلزونی (اسپیرال) ساده قرار گرفته‌اند. دسته دیگر از ترکیب‌ها، حرکت حلزونی کاهنده است که بیشتر در فضاها لچکی یا درون قاب سرلوح‌های کتیبه‌ای افتتاحیه قابل مشاهده است. دسته دیگر، اسپیرال‌هایی هستند که با خاصیت قرینگی معکوس و یا ترکیب دو اسپیرال متداخل، انحناى موزونی را تشکیل می‌دهند که تا بی‌نهایت ادامه‌دار است و به همین دلیل این ترکیب اغلب در حاشیه‌ها به کار رفته‌است. در همه موارد، ساقه‌های فرعی اسپیرال‌ها، به تعادل فضای مثبت و منفی اثر کمک شایانی کرده و به ظرافت و زیبایی کار افزوده است. ضخامت ساقه‌ها با میزان گردش منحنی اسپیرال و ابعاد عناصر تزئینی، و در نهایت با کل اثر در هماهنگی و تناسب کامل هستند. گره‌ها در تنوع بالایی ترسیم شده و فاقد الگوی تکراری اند. گرچه زمینه اشعار مخصوصاً در ترقیمه تزئین خاصی ندارند و با دندان موشی و هاشور قرمز اُخرایی از زمینه نخودی کاغذ متمایز گشته‌اند، لیکن در صفحات افتتاحیه در کنار زمینه اُخرایی، پیچ‌های ساده اسلیمی دو شاخه، به رنگ لاجوردی زینت‌بخش زمینه اشعار شده‌است (جدول ۴)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

جدول ۴- انواع ترکیب بندی در دیوان غرائب الصغر. نگارنده

ترکیب بندی	موضع	حاشیه
گردش اسپیرال ساده همراه با ساقه های فرعی به همراه ایجاد شکست در ساقه و تکرار این واگیره در قاب های محرابی	حاشیه اصلی	
اسپیرال با استفاده از قاعده قرینه معکوس	حاشیه (بین دو مصرع)	صفحات افتتاحیه
ترکیب دو حرکت اسپیرال به صورت متداخل همراه با ساقه های فرعی	حاشیه (شعر و سرلوح)	
گره سازی و تسمه اندازی	حواصی فرعی	
	حاشیه (حول سرلوح)	
تکرار اسپیرال در حالی که قطر هر گردش، از قطر گردش بعدی خود بیشتر است. (حرکت اسپیرال کاهنده)	واگیره قاب سرلوح	
تکرار اسپیرال قرینه معکوس در فضای خارجی شکل ترنجی (محرابی) کتیبه بازوبندی	کتیبه های بازوبندی	صفحه ترنیمه
گستره های از واگیره 1/4 اسپیرال ساده در حاشیه فضای منفی کتیبه بازوبندی		
تکرار حرکت اسپیرال کاهنده در حاشیه ترنج (طرح داخلی ترنج الحاقی است.)	الواح در طرفین رقم	
حرکت معکوس و متقابل دو بند اسلیمی	حاشیه (بین دو مصرع)	

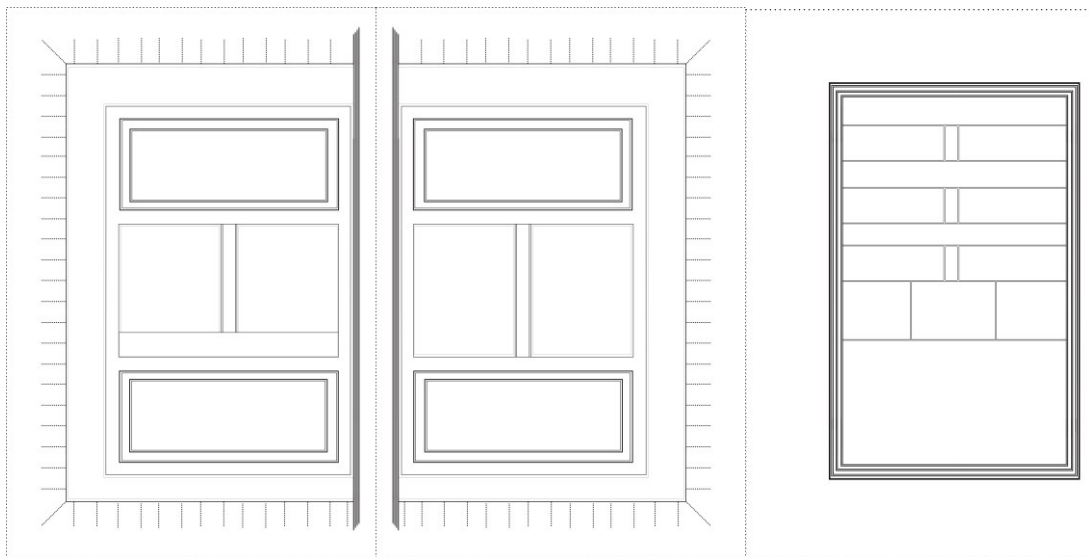

نقش خراساد شکوفای معماری ایرانی اسلامی

۵-۱-۱. صفحه آرایی

در صفحات افتتاحیه، طبق روال اغلب نسخ خطی، با دو صفحه کاملاً قرینه مواجهیم. البته در نسخه حاضر کتیبه‌ای یک سطری در صفحه سمت چپ وجود دارد که قرینه آن در سمت راست نیست. (شکل ۲- الف) - به همین دلیل شعر صفحه سمت راست در ۵ سطر و شعر سمت چپ در ۴ سطر نوشته شده‌است. - در بیرونی‌ترین قسمت صفحه، شرفه‌ها، حاشیه اصلی و کمندکشی سه جانبه، کتیبه‌ها و حاشیه فرعی را در بر گرفته‌اند. کتیبه‌های سرلوحی شامل دو کتیبه صدری (فوقانی) و دو کتیبه ذیلی (تحتانی) هستند که با حاشیه‌های تزئینی و جدول‌کشی از سایر کتیبه‌های شعر مجزا شده‌اند. کتیبه‌های شعر دوستونی اند و یک حاشیه تزئینی میان هر دو مصرع شعر حائلی ایجاد کرده است. در انجامه (ترقیمه) سه کتیبه بازوبندی و سه سطر شعر به صورت یکی در میان، در قسمت فوقانی رقم قرار گرفته‌اند و رقم کاتب در نیمه تحتانی صفحه، میان دو لوح مذهب - یک ترنج و حاشیه آن - محدود شده‌است. بستر همه این عناصر به وسیله جدول‌کشی از محیط صفحه تفکیک شده‌است (شکل ۶) (مجدداً لازم به ذکر است که سایر بخش‌های ترقیمه، در سنوات پسین مخدوش شده و به همین دلیل در این مقاله به این عناصر پرداخته نخواهد شد).

شکل ۶ - صفحه آرایی افتتاحیه (چپ) و انجامه (راست) در دیوان غرائب الصغر. نگارنده

۵-۱-۲. جدول‌کشی و کمنداندازی

اگر جدول را «خطوط موازی چهارجانبه که اطراف کتیبه‌ها و یا کل عناصر صفحه را در بر گرفته باشد» و کمند را «همین خطوط موازی از سه جانب صفحه» تعریف کنیم (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۷۶۷ و ۶۰۷)، در این دیوان افتتاحیه، کمنداندازی و ترقیمه جدول‌کشی شده‌است. از موضع و ترتیب قرارگیری حروف روی کرسی‌ها چنین بر می‌آید که نخست تعریف حدود جداول و کمندها و اجرای آن‌ها با مسطر صورت گرفته، پس از آن متن کتابت شده و سپس جدول‌ها با زر، سیم یا لوان تزئین شده باشند.

نقش خراساد شکوفای معماری ایرانی اسلامی

کمنداندازی در صفحه افتتاحیه، از سوی عطف شامل یک جدول مرصع است. از سه سمت دیگر (بالا، پائین و مقابل عطف)، یک جدول زر و یک جدول لاجورد رسم شده که شرفه‌ها روی آن قرار دارند. در پیرامون برخی گره‌چینی‌ها و تسمه‌اندازی‌ها و در حاشیه عطف از جدول مثنی استفاده شده‌است. جدول اصلی نیز ترکیبی از دو جدول محرر - زر و الوان - و یک جدول زر دو تحریر در میانه است. همه کتیبه‌های اصلی، فرعی و حاشیه‌های تزئینی - در افتتاحیه و ترقیمه - با کمک جداول زر محرر، از یکدیگر مجزا شده‌اند. (جدول ۵)

جدول ۵ - انواع کمنداندازی و جدول کشی در دیوان غرائب الصغر. نگارنده

نوع	تصویر	موضع	توضیحات
جدول محرر		حاشیه کتیبه‌ها - جدول انجامه فاصله میان دو ستون شعر	جدول زر یا الوان و دو خط نازک مشکی پس و پیش آن (محرر)
جدول مثنی		حاشیه کمند افتتاحیه حاشیه کتیبه‌ها	دو جدول زر محرر (دو تحریر) و خطی از لاجورد
جدول مرصع		عطف کمند در افتتاحیه	سه جدول زر محرر و یک جدول لاجورد

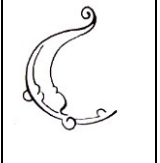

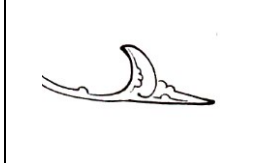
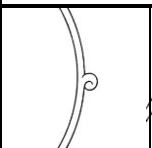

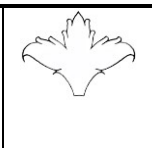
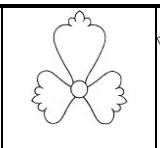
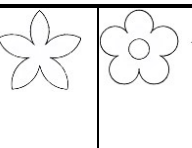
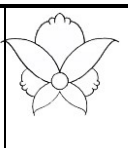
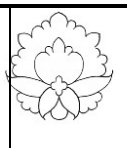
۵-۲. نقشمایه‌ها

همانطور که اشاره شد، نقشمایه‌های این دیوان از عناصر ختایی، اسلیمی، یا ترکیبی از این دو تشکیل شده‌است. عناصر ختایی در برابر اسلیمی‌ها از گوناگونی بیشتری برخوردارند. اسلیمی‌ها معمولاً شاخه‌های ساده‌ای هستند که تنها نوع چیدمانشان روی ساقه، به آن‌ها تنوع بخشیده‌است. در طراحی انواع اسلیمی، رد پای تزئینات مغولی به وضوح پیدا و مشهود است. تزئینات ظریف درون اسلیمی‌ها و گره‌های مستقر روی بندها، به ترکیب‌بندی مطلوب آن کمک کرده‌است. آرایه‌های ختایی، شامل انواع گل پروانه‌ای، گل چند پر (سه پر و پنج پر)، انواع غنچه ساده و غنچه گل پنبه‌ای و برگ‌های ساده هستند. گره‌هایی که روی ساقه‌ها نقش بسته نیز به ایجاد تعادل میان فضاهای مثبت و منفی منتج شده‌است. (جدول ۶)

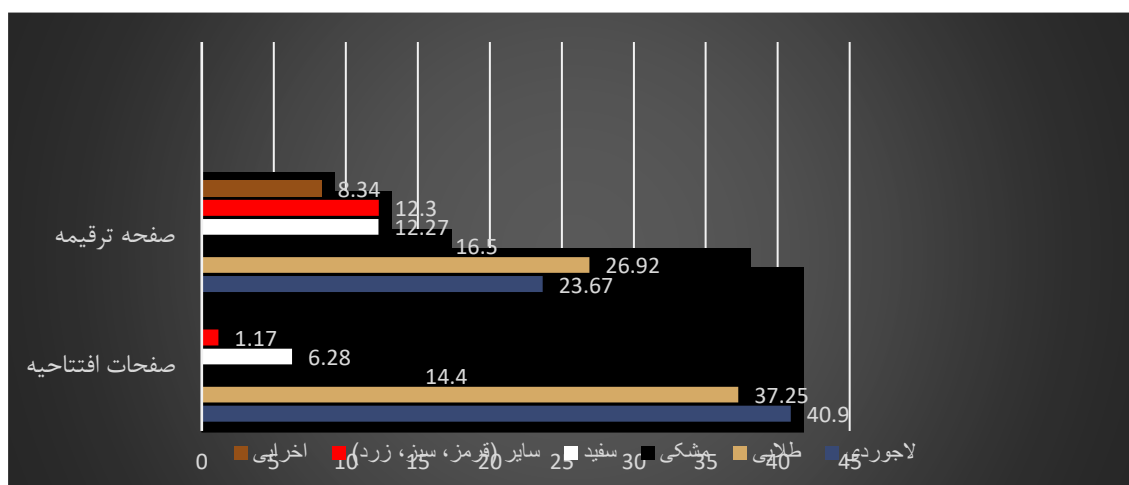
نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

جدول ۶- انواع تزئینات اسلیمی و ختایی به کار رفته در دیوان غرائب الصغر. نگارنده

						اسلیمی		
شاخه‌های اسلیمی ساده								
								ختایی
گره	برگ	غنچه ساده	غنچه گل پنبه‌ای	گل سه‌پر	گل پنج‌پر	گل پروانه‌ای		

۳-۵. رنگ

تحلیل عنصر رنگ در صفحات افتتاحیه و انجامه این دیوان (نمودار ۲)، در نگاه اول، نشان دهنده این موضوع است که استفاده از طلایی و لاجوردی - همانند عالی‌ترین نمونه‌های تذهیب این دوره- همچنان در اولویت بوده‌است. در صفحات افتتاحیه، لاجوردی بیشترین میزان کاربرد را داراست؛ تلاش برای حفظ تعادل بصری در صفحه، میان رنگ زمینه کاغذ (نخودی) و دیگر الوان، می‌تواند این مسئله را توجیه کند. متقابلاً در انجامه، رنگ طلایی بیشتر خودنمایی می‌کند. رنگ سیاه در این دو ورق، علاوه بر جوهر کتابت، در حاشیه‌های ختایی، بخشی از زمینه کتیبه میان اشعار، جداول، گره‌سازی‌ها و قلمگیری‌ها به کار رفته و رنگ سفید در بعضی گل‌ها، تسمه‌اندازی‌ها و قاب‌های حاشیه اصلی دیده می‌شود. سایر رنگ‌ها از جمله سبز، زرد، قرمز، صورتی و آبی آسمانی نیز در تزئینات ختایی و اسلیمی به کار رفته‌اند. قرمز اخراپی - که کمترین درصد استفاده را دارد- نیز برای حاشیه دندان‌موشی اشعار و هاشورهای پس‌زمینه آن استفاده شده‌است.

نمودار ۲- درصد میزان استفاده از رنگ‌ها در دیوان غرائب الصغر. نگارنده

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر در جهت پاسخگویی به این پرسش که «شاخصه‌های بصری این نسخه خطی از غرائب‌الصغر کدام‌اند و ویژگی‌های آرایه‌های تذهیب آن چیست؟» یافته‌هایی در پی داشت. در باب «شاخصه‌های بصری این نسخه»، ضمن تأکید بر ناقص بودن اوراق نسخه حاضر از غرائب‌الصغر (۹۱۵-۹۰۶ هـ.ق)، این جستار جهت توصیف آرایه‌های تزئینی آن، بر صفحات افتتاحیه و صفحه ترقیمه (انجامه) متمرکز شد. از توره‌ق این دو صفحه، نام کاتب سلطان‌علی مشهدی، محل کتابت دارالسلطنه هرات و اقلام خوشنویسی این اثر (نستعلیق، رقا و کوفی مشرقی مشجر مورق معقد) به دست آمد.

دو صفحه افتتاحیه این اثر که بیشترین و غنی‌ترین تزئینات را داراست، شامل چهار کتیبه اصلی (دو کتیبه صدری و دو کتیبه ذیلی)، دو ستون شعر، یک کتیبه فرعی، چندین حاشیه و انواع جدول‌کشی و کمندانازی است که در محل ساقه شرفه‌ها پایان می‌یابد. صفحه ترقیمه اما، شامل شش کتیبه، دو لوح و جدول‌های متعدد است. در وجه کلی، شاخصه‌های بصری این نسخه را می‌توان انواع کتیبه‌ها، الواح و جدول‌کشی‌ها معرفی کرد.

در ادامه «ویژگی‌های آرایه‌های تذهیب» این نسخه، بر پایه سه سنجه ترکیب‌بندی، نقشمایه و رنگ تحلیل شد. سرلوحه‌های کتیبه‌ای افتتاحیه در قامت پیچیده‌ترین ترکیب‌بندی این اثر، بر پایه قاب‌های چندپر متداخلی ترسیم شده که پذیرای پیچش‌های اسلیمی، بندهای ختایی و ترکیبی از این دو هستند. سایر ترکیب‌بندی‌ها بر پایه انواع گردش اسپیرال تعریف شده‌اند: ۱. حرکت ساده اسپیرال (مانند حاشیه اصلی و حاشیه کتیبه‌های بازوبندی)، ۲. حرکت اسپیرال کاهنده (مانند لچکی‌ها و سرلوح‌های کتیبه‌ای)، ۳. حرکت اسپیرال‌هایی با خاصیت قرینگی معکوس (دو اسپیرال متداخل) ادامه‌دار (مانند اغلب حاشیه‌ها). تناسب گردش اسپیرال‌ها و ضخامت ساقه‌ها با آن و انتخاب عناصر متناسب، به ترکیب‌بندی‌های مطلوبی منجر شده‌است. به علاوه، گزینش و کاربست انواع جدول (اعم از محرر، مثنی و مرصع) با میزان فضای مثبت و منفی صفحه، رابطه‌ای مستقیم دارد؛ چرا که در صفحه ترقیمه با وجود ترکیب‌بندی و صفحه‌آرایی سبک‌تر و خلوت‌تر، از جدول‌های بیشتر و متنوع‌تری استفاده شده اما در افتتاحیه -با تزئینات پیچیده‌تر و پرکارتر- به جدول‌های ساده‌تری مثل انواع محرر و مثنی اکتفا شده‌است.

این ترکیب‌بندی‌ها، با انواع نقشمایه‌های ختایی و اسلیمی تزئین شده‌اند. اسلیمی‌ها که هنوز فاصله چندانی از سبک مغولی نگرفته‌اند، اغلب به صورت شاخه‌های ساده رسم شده‌اند، بالعکس آرایه‌های ختایی بیشتر و متنوع‌تر هستند و بر تمایل تیموریان به تذهیب طبیعت‌گرایانه دلالت دارند.

در تعاریف و رویکردهای تحلیلی تذهیب، اساس بحث، حول محور عنصر رنگ بوده و رنگ‌های تذهیب تیموری را اغلب طلایی و لاجوردی ذکر کرده‌اند، که البته در این نسخه نیز صدق می‌کند.

آرایه‌های تذهیب این دیوان در صفحات منتخب، مانند دیگر شاهکارهای کتاب‌آرایی عصر تیموری، در اعتدال رنگ (استفاده ترازمند از دو رنگ طلایی و لاجوردی)، انتخاب و کاربست نقشمایه‌ها (تناسب نقشمایه‌ها با یکدیگر و با کل ساقه و گرایش به نقشمایه‌های طبیعت‌گرا) و ترکیب‌بندی (حسن همجواری آرایه‌ها در بستر قاب‌ها، کتیبه‌ها و الواح و انتخاب نوع جداول و کمندها)، سیمایی مطلوب و چشم‌نواز به مخاطبان ارائه داده‌است.

نقش خراساد شکوفان معماری ایرانی اسلامی

پی‌نوشت‌ها

- ^۱ این نشست علمی بین‌المللی در ۵ و ۶ نوامبر ۲۰۲۱ (مصادف با ۱۴ و ۱۵ آبان ۱۴۰۰) به مناسبت شش‌صدمین سالگرد تأسیس کارگاه کتاب‌آرایی بایسنقر و افتتاحیه انجمن نسخ خطی فارسی برگزار شد (Persian Manuscript Association, ۲۰۲۱).
- ^۲ بخشی، واژه‌ای ترکی است که درباره ترک‌تباران با سواد و فرهیخته به کار می‌رفته‌است (Boyle, ۱۹۶۸, ۵۹-۶۰).
- ^۳ به‌عنوان مثال هجویه یکی از وزراء حسین بایقرا، خواجه علی صناعی به این صورت است: «فردا که شود معرکه ضربت شمشیر/ معلوم شود قوت بازوی علیشیر» (فرهانی منفرد، ۱۳۸۲، ۱۷۷ به نقل از خواند میر، ۱۳۶۲، ۶۵۶).
- ^۴ منظور از دیوان، مجموعه گردآوری‌شده‌ای از اشعار است. ظاهراً علت این نام‌گذاری، همسانی این شیوه گردآوری اشعار با شیوه گردآوری و نگهداری اسناد مالی در بایگانی‌ها بوده است (دوبلوا، بی‌تا).
- ^۵ شیپانیان، سلسله‌ای خانی در ماوراءالنهر بودند.
- ^۶ تذهیب‌های این دوره هنوز زیر سایه نگارگری بودند و معمولاً هویت آفریننده خود را آشکار نمی‌کردند. به همین سبب بسیاری از تذهیب‌های عصر تیموری بدون رقم هستند (اتینگهاوزن، ۱۳۸۷، ۲۲۵۱).
- ^۷ از آن‌جا که غالباً دو صفحه ابتدایی قرآن‌های خطی، سوره فاتحه‌الکتاب و آیاتی از سوره بقره نوشته می‌شد، این دو صفحه به صفحات افتتاح یا افتتاحیه مشهورند.
- ^۸ منظور صفحاتی است که موزه مربوطه در دسترس عموم قرار داده‌است. این مسئله که سایر صفحات این دیوان مزین به تذهیب باشند، دور از انتظار نیست.
- ^۹ مشجر یا مشجری، تزئیناتی است که آخر بعضی حروف چون نون و واو، یا نوک افراشته‌ها مثل الف شاخه شاخه شده باشد (شبیه طرح برگ و گل). اما هرگاه فواصل بین حروف، با اتحنای شاخ و برگ پر شده، باشد، کوفی مورق (برگ‌دار) نام دارد. کوفی معقد (معشق یا متشابک) نیز گونه‌ای از تزئین است که گره‌هایی لابه‌لای حروف رسم شده‌باشد (فضائلی، ۱۳۶۲، ۱۶۱-۱۵۴).

مراجع

منابع فارسی (کتاب‌ها):

- اتینگهاوزن، ریچارد. (۱۳۸۷). *تذهیب نسخ خطی*. در: *سیری در هنر ایران* (ترجمه زهرا باستی). تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- بایر، ظهیرالدین محمد. (۱۳۰۸ ق). *بایرنامه* (ترجمه عبدالرحیم خان. خانان). بمبئی: بی‌جا.
- خواند میر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۶۲). *تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد البشر*. تهران: خیام.
- _____ (۱۳۷۴). *مکارم‌الاخلاق «مجموعه رسائل فارسی»*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- سام میرزای صفوی. (۱۳۸۹). *تذکره تحفه سامی*. تهران: علمی.
- سمرقندی، امیر دولت‌شاه. (۱۳۸۲). *تذکره الشعراء*. تهران: اساطیر.
- فرهانی منفرد، مهدی. (۱۳۸۲). *پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فضائلی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲). *اطلس خط*. اصفهان: مشعل.
- لینگز، مارتین. (۱۳۷۷). *هنر خط و تذهیب قرآنی* (ترجمه مهرداد قیومی بیدهدی). تهران: نشر گروس.
- مایل هروی، نجیب. (۱۳۶۹). *نقد و تصحیح متون*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۷۲). *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- موسوی بجنوردی، محمدکاظم. (۱۳۸۵). *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- میر خواند، محمد بن خاوندشاه. (۱۳۳۹). *تاریخ روضه‌الصفاء*. تهران: خیام.
- نوابی، امیر نظام الدین علیشیر. (۱۳۲۳). *مجالس‌النفایس*. تهران: منوچهری.
- واحدی جوزجانی، محمد یعقوب. (۱۳۴۶). *امیرعلی شیرنوی فانی*. کابل: تاریخ تولنه (انجمن تاریخ).
- واصفی هروی، زین‌الدین محمود. (۱۳۴۹). *بدایع‌الوقایع*. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

منابع فارسی (مقالات):

- محمدزاده صدیق، حسین. (۱۳۸۴). *ترکی جغتایی و آثار نوابی، فصلنامه بین‌المللی ترکی-فارسی فرهنگی، اجتماعی، ادبی و هنری* آذری، ۳(۱۰)، ۶۵-۵۹.

منابع لاتین:

- _____. (۱۹۹۲). *Manuscripts of the Middle East*. Leiden: Ter Lugt Press.
- Alpay, G. (۱۹۶۵) *Ali Şir Nevayî'nin birinci divanı Gara'ib-us-Sıgar: transkripsiyon, edisyonkritik (ayrıca bir giriş)* (Doctoral dissertation, istanbul university).
- Boyle, J.A. (۱۹۶۸). *The Cambridge history of Iran: The Saljuq and Mongol Periods*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seyller, J. (۲۰۰۹). *Pearls of the Parrot of India: The Walters arts museum, Khamsa of Amir Khusraw of Delhi*. Baltimor: The Walters arts museum.
- _____. (۲۰۱۱). A Mughal Manuscript of the Diwan of Nawa'i. *Artibus Asiae*, 71(۲), ۳۲۵-۳۳۴.
- Sirojiddinov, S. (۲۰۱۸). *Mir Ali shir Navai The great*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

منابع اینترنتی:

URL^۱: <https://www.rct.uk/collection/۱۰۰۵۰۲۳/divan-i-navai-dywn-nwyy-the-collected-works-of-navai> بازیابی شده در ۲۵ دی ۱۴۰۰ ساعت ۲۱:۰۸

دوبلوا، فرانسوا (بی تا). دایرة المعارف کتابداری و اطلاع رسانی، ذیل مدخل دیوان. بازیابی شده در ۶ اسفند ۱۴۰۰ ساعت ۱۴:۱۵، از <http://portal.nlai.ir/daka/Wiki۲۰%Pages/%D%AF%D%A%D%AA%D%AA%D%۷D۸۶%۹.aspx>

Persian Manuscript Association. (۲۰۲۱). Prince Baysunghur, Before and After: Timurid Manuscripts in Context. Website: <http://persianmanuscripts.org/events/>

بازیابی شده در ۱۱ آبان ۱۴۰۰ ساعت ۰۹:۰۰

**Introducing the manuscript of Divan-i Ghara'ib al-Sighar by Alishir Navai and analysis of its illumination motifs
(Focuses on the opening-pages and the colophon)**

Marzieh Jafarpour*

Master of Arts, Art university of Isfahan, Isfahan, Iran.

Corresponding Author: m_jafarpour^{٧٤}@yahoo.com

Abstract

The greatness of greater Khorasan in the ninth and tenth centuries AH, and the honorable scientific, literary, artistic, and political position of Herat, attracted many poets, scholars, and artists there. Herat's calligraphy centers were one of the places where scholars with religious and cultural motives, students to learn calligraphy and educational positions, and some for the purpose of livelihood, have transcribed. But the Royal Library of Herat played a greater role in the production and publication of the Timurid manuscripts. Ghara'ib al-Sighar (=Wonders of Childhood) is the first Turkish poem by Alishir Navai, which has been written and decorated many times throughout history.

Accordingly, the purpose of this article is to introduce and explain the visual features and technical-artistic analysis of the illumination motifs of Divan-i Ghara'ib al-Sighar (Buckingham Palace manuscript). The research method used in this case is a stylistic approach and a descriptive-analytical method, with the documentation in this regard. Thus, after the introduction of the manuscript, the structural description of the visual elements and then the analysis of its illumination motifs - with three criteria of color, pattern, and composition - will be done. with regard to the answer to the question, what are the visual features of this manuscript of Ghara'ib al-Sighar, and what are the features of its illumination motifs? this study will depict the conclusion.

Finally, the results show that the illumination motifs of this manuscript in inscriptions and panels of the first-double pages and the colophon, have several predominant features such as a composition based on a variety of spiral circulations, including Islimi (Arabesque) - inspired by Mongol arabesque - and Khatai (floral patterns), the use of Khatai elements as a result of the naturalistic vision of the Timurids, and dominance of two colors, gold and azure, as the two main colors.

Keywords: Greater Khorasan, Herat, Book decoration, Illumination, Amir Alishir Navai, Divan-i Ghara'ib al-Sighar.